

Чарнобыльская аварыя ў памяці жыхароў в. Выхар (Чэрыкаўскі раён, Магілёўская вобласць)

26 красавіка 1986 г. адбылася адна з найбуйнейшых тэхналагічных катастроф 20 ст. – аварыя на Чарнобыльскай АЭС. Для жыхароў Беларусі яна сталася сапраўднай трагедыяй. На тэрыторыю краіны выпала больш за дзве трэці радыяцыйных рэчываў, якія пакрылі каля 23% яе тэрыторыі. У зоне павышанага забруджання апынулася амаль пятая частка насельніцтва БССР – каля 2,2 млн. чал. Сёння там усё яшчэ жывуць 1,3 млн чал.¹

У 1990 г. пастановай Вярхоўнага Савета быў створаны Дзяржаўны камітэт па праблемах наступстваў катастроfy (сёння – Камітэт па праблемах наступстваў катастроfy на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь). У 1991 г. гэтым камітэтам былі прыняты базавыя “чарнобыльскія” законы: “Аб сацыяльнай абароне грамадзян, якія пацярпелі ад катастроfy на Чарнобыльскай АЭС” і “Аб прававым рэжыме тэрыторый, падвержаных радыёактыўнаму забруджванню ў выніку катастроfy на Чарнобыльскай АЭС”². У 1992 г. Прэзідыум Савета Міністраў ухваліў “Праграму па пераадоленні на Беларусі наступстваў катастроfy на Чарнобыльскай АЭС на 1993 – 1995 гг.” Аналагічныя праграмы выконваліся таксама ў наступныя гады. У гэтым годзе будуть падводзіць вынікі рэалізацыі чарговай Дзяржаўнай праграмы³ На афіцыйным узроўні сцвярджаецца, што чарнобыльскія праблемы застаецца пад пільным наглядам дзяржавы. Аднак ці гэтак насамрэч?

На сённяшні дзень прызнана, што доўгі час ад жыхароў Беларусі хавалі інфармацыю аб аварыі, утойвалі праўду аб яе маштабах і наступ-

¹ Чернобыль 20 лет спустя. Стратегия восстановления и развития пострадавших регионов: мат-лы Междунар. конф., Минск-Гомель, 19-21 апр. 2006 г. / Комитет по проблемам последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС при Совете Министров Республики Беларусь. Мн.: Беларусь, 2006.

² Чернобыльская катастрофа: последствия и пути преодоления [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belembassy.org/bulgaria/rus/chernobyl_review.php

³ Международная коммуникационная платформа, посвященная долговременным последствиям Чернобыльской катастрофы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chernobyl.info/index.php>

ствах. Трэба адзначаць, што і зараз яшчэ не ўсе беларусы ўсведамляюць сур'ёзнасць катастрофы, і далёка не ўсе аспекты праблемы адкрыты і вядомы грамадскасці.

Дадзены артыкул з'яўляецца спробай даследавання таго вобразу Чарнобыльской катастрофы, які захаваўся ў памяці непасрэдных яе ўдзельнікаў, а менавіта жыхароў вёскі Вожар Чэркаўскага раёну, якая апынулася ў зоне павышанага радыяцыйнага забруджвання. Асноўныя даследчым метадам стаўся метад вуснай гісторыі (*oral history*). Гэты метад надзвычай актуальны і эфектыўны для вывучэння найноўшай гісторыі Беларусі, а дакладней, яе адлюстравання ў свядомасці шырокіх колаў насельніцтва. Вусная гісторыя дазваляе кожнага чалавека разглядаць у якасці своеасаблівага архіва. Яна істотна паширае кола гістарычных крыніцаў, ператвараючы вусны апавяд у гістарычны дакумент. Паводле Алеся Смаленчука, вусная гісторыя “стварае магчымасць ацаніць, ахарактарызаваць, убачыць туго або іншую падзею вачыма звычайнага чалавека, які воляю абставінаў стаўся яе сведкам ці непасрэдным ўдзельнікам. Гэта, безумоўна, вельмі суб'ектыўная карцінка падзеі, але... з такіх шматлікіх суб'ектыўных карцінак таксама складаецца вобраз мінулага. Вусная гісторыя, нарэшце, дае шанц выказацца невядомым сведкам ці ўдзельнікам падзеяў... дапамагае зразумець матывы паводзінаў і адносіны людзей да тых або іншых падзеяў”⁴.

Даследаванне праводзілася ў траўні 2008 г. на тэрыторыі Рэчыцкага сельсавета Чэркаўскага раёна Магілёўскай вобласці і ў г. Менску. Адзначым, што на момант аварыі на ЧАЭС у в. Вожар пражывала 203 чал. (104 двары). У 1989 г. вёска была аднесена да зоны “наступнага адсялення”⁵. Па дадзеных сельсавета на 2006 г., у ёй пражывала толькі 23 чал.

Усяго было запісана 7 інтэрв’ю. Суразмоўцамі былі як тыя, хто пераехаў на новае месца жыхарства, так і тыя, хто застаўся жыць на роднай зямлі (гл. Дадатак 1). Для правядзення інтэрв’ю быў складзены аптычальнік (гл. Дадатак 2).

Памяць пра аварыю

26 красавіка 1986 г. Апісваючы дзень, калі здарылася Чарнобыльская катастрофа, большасць апытаных адзначалі цёплае, добрае надвор’е. Жыхары в. Вожар здзяйснілі сваімі спрэвамі: матычылі буракі, перабіralі бульбу, дайлі кароў, здзяйснілі хатній гаспадаркай, у дварах гулялі дзеці. Некаторыя інфарманты адзначалі, што ўвогуле нічога асаблівага і не заўважылі ў той дзень. Толькі адзін суразмоўца прыгадаў (жанчына 1929 г. нар.):

⁴ Смалянчук, А. Апологія вуснай гісторыі / Але́сь Смалянчук // Гістарычны альманах / рэд. А. Краўцэвіч. Гародня, 2003. Т. 9. С. 197–210. Бібліяграфія ў падрадковых заўвагах.

⁵ Зоны адсялення [па Чэркаўскаму раёну] // Памяць: гісторыка-документальная хроніка Чэркаўскага раёна / [редкалегія: В. М. Ермакоў і інш.]. Мн., 1994. С. 639–640.

• “Было чорнае облака в сторону Кричева... А там за Кричевом стояли военные. И вот туда, чтоб не шло это облако, там разбивали. И вот говорили, “что-то стреляют”, а это рассекали облака. Туда не пускали, за Кричев, а тут в основном получалось уже вот уся эта радиация. Облака эти рассеивали. Поэтому наши деревни, вот село это, и очень пострадали они от радиации”⁶.

Акрамя таго, двое з апытаных прыгадалі, што бачылі на лужынах нейкія асадкі (жоўтыя ці зялёныя), і вырашылі тады, быццам гэта і ёсць радыяцыя.

Усе апытаныя пацвердзілі, што аб аварыі ім паведамілі не адразу:

- “Ужо праз многа дней нам рассказалі пра радыяцыю”; «яны сразу ж змоўчалі эта ўсё, но мы ж усё-ткі гэта начулі...»;
- “Спакойна усё была, никто дуже не знал, сразу ж не распространяліся”;
- “І першое время никто не говорил, что это вот Чарнобыль узарваўся, никто ни по радио не объявлял, хотя радио у всех работало”.

Толькі праз пэўны час началі перадаваць па радыё і тэлебачанні пра катастрофу:

- “Ну і па этым перадалі па целеўізуру, начулі, што гэты Чарнобыль”;
- “По радио уже объявили”;
- “Сталі гаварыць ужо і ў школе, і настаўнікі, і па тэлевізуру выступалі”;
- “Патиху-патиху стали там по радио, что-то уже по телевизору передавать, информация стала поступать”;
- “Ужо праз многа дней нам рассказалі пра радыяцыю па тэлевізары”.

Адныя адзначалі, што інфармацыю далі “Саветы і начальства”, а іншыя наадварот сцвярджалі, што “свае не сказалі, Амерыка перадала”, а свае “сразу ўсе паўцягнулі, і думалі змаўчаць. А тут ужо куды маўчаць, калі яно паразнялося на ўсёй этай Беларусі”. Але ж ўсё адно “особо никто не рассказывал про это, что вот именно последствия такие будуть после вот этой аварии”.

Па атрыманых звестках, пра неабходнасць пэўных дзеянняў ў той надзвычайнай сітуацыі і аб асаблівасцях паводзінаў насельніцтву паведамілі таксама далёка не адразу:

- “Нічего нам ніхто не сказаў! А потым уже прошло некоторое время, сабралі сабраніе вот тут у савеце, какие-то приехали дзядзькі і давай нам гаварыць, што нада дзелаць”;
- “Эта пэўна было ўжо напачатак лета. Меранрыемствы, я так разумею, ніякага сэнсу ўжо не мелі”.

⁶ При цытаванні аўтар імкнулася як мага дакладней перадаць асаблівасці вымаўлення суразмоўцаў.

Большасць інфарментаў узгадала пра тое, што было забаронена піць малако і ваду з калодзежаў, збіраць у лесе і спажываць грыбы і ягады, лавіць рыбу.

Людзям тады распавялі, што неабходна як найчасцей рабіць вільготную прыборку ў дому, каб зямлі і бруду ў памяшканні не было, што ўвогуле варта болей быць дома, без асаблівай неабходнасці на вуліцу не выходзіць. На дзялянках пачалі здымати верхня слой грунту, а аднекуль “з лесу прывозіць, апяць засыпаць зямлі этай”.

- “Сталі зачыняць калодцы – іх проста забівалі. І першы час устанавілі ўсе гэтыя крышикі на тыя калодцы, што былі без агароджы, а потым іх ужо зачынілі і правялі вадаправод, устанавілі калонкі” (жан. 1971 г. нар.).

Давалі ёдавыя прэпараты, вітаміны. Вяскоўцам выдалі дазіметры, каб правяралі прадукты, зямлю ды ўвогуле фон:

- “Дазіметры ж во эти пораздавали тогда ж почти всем, усе ходили з этими дозіметрами”. Цяжарных пужалі, прымушалі рабіць аборты, “потому што во время вот этага самага, последствия неизвестно якия и усё такое...” (жан. 1965 г. нар.)

У крамы ды школы сталі завозіць “чыстыя” прадукты: малако, смятану, мяса, фрукты.

- “Продуктау же тогда ого какое снабжение началось. Детское питание было вообще! Я уже говорю, такога раньше и не видела, что тогда перепробовали эти дети” (жан. 1965 г. нар.).

Адна з аптынных распавяла пра забаўны выпадак: “...У нас говорил один так, что “моя тёща держала корову, сметаны ня ела, а теперь ложками хлещеть” (жан. 1929 г. нар.). Па словах аднаго з інфарментаў, людзі напачатку нават падумалі, што пачалося лепшае жыццё, бо такі выбар прадуктаў з’явіўся ў краме, якога раней і не было. Некаторыя аптынныя ўзгадалі, што тады ўпершыню яны ўбачылі экзатычныя фрукты: апельсіны, бананы...

Прыезджалі ў в. Выхар і медыкі:

- “Летам ужо началі з’яўляцца ўрачы, праводзіць планавы медасмотр, вымяраць кожнаму радыяцыю, сколькі хто накапіў” (жан. 1971 г. нар.);

- “А потом приезжали в деревню машины, там проверяли, просто садишься в сиденье такое, и проверяли, як там щитовидка увеличивается, или что. И так каждого. Причем неодинаково у всех, по-разному набиралось” (жан. 1929 г. нар.);

- “Да, тагда ж такая тут суматоха началась, и приезжали постоянно, что-то делали” (жан. 1965 г. нар.).

Ад таго, што ўсё адно было забаронена спажываць мяса ды малако ўласнай хатнай жывёлы, яе пачалі здаваць у райзаг – спецыяльныя нарыхтоўчыя пункты.

- “Многие начали уже коров просто сдавать, потому что раз нельзя уже пить молоко, особенно детям, значится коров не надо держать”;
- “Тогда же поголовно все быстремко каров сдали”. Одна женщина прыгадала, што малако напачатку ўсё ж такі збиралі, “куды уже яго девали не знаю, но забирали”. Авечую поўсць таксама здавалі:
- “Овцы – у их радиации очень много у шерсти, но всё равно, никто же не выкинет, сдавали на пункты заготовительные. А куды там тое мясо или шерсть потом девали, это неизвестно, а платить платили” (жан. 1929 г. нар.).

Нягледзячы на забароны, людзі працягвалі хадзіць у лес:

- “Ягод наберём (а ягод много было, особенно земляники), у дурилаг насыплем, перамыем вадой с крана, ну и ели” (жан. 1929 г. нар.);
 - “Ну, у лес же тогда тоже напугали, чтоб ни ягад, ни грыбов. И первое время мы и правда что-то такое боялись. Ага, кажется ж, и не видишь ее, и не чуеш, и ничего. И думаешь, ну дзе ж яна” (жан. 1965 г. нар.);
 - “Ну аднака ж мы ўсё раюно ўсё эта... і малако пілі, і ягады эці сабіралі, і ў лес хадзілі за грыбами. Усё раюно як жылі сабе, так і жывём” (жан. 1958 г. нар.).
- Асаблівых зменаў ні ў самадчуванні, ні ў наваколлі ніхто з апытаных не заўважыў: • “Ничего, ніякага! Ничего не менялось. Ну, у ягадах, там горечь немножко такая. И вада вот на вкус не такая троху. А так ничего” (жан. 1929 г. нар.);
- “Так мы як жылі, так і жывём. Я як карову дзяржала, так і па сённяшні дзень дзяржу карову. Я яе не здавала, тады што я без малака не могу. Думаю, ай, усё раюно!” (жан. 1958 г. нар.).

Наконт таго, ці была сярод людзей паніка, меркаванні інфармантаў разышліся. Некаторыя адзначалі, што паніка была:

- “Ды яшчэ якая паніка! Ну мы эта, знаеш, яшчэ не зналі што такое разыяцыя, мы етага яшчэ не панімалі. Я як і не чула ніколі, колькі жыла, што эта за такое слова. А тады канечна мы сталі ўжо асцерагацца... Нас ужо так пазапугалі во тут – я із-за слёз я не бачыла свету белага. Думала, ладна мы ўжо троху пражылі, а насы ж дзеци мален'кія” (жан. 1958 г. нар.).

Аднак большасць суразмоўцаў сцвярджала, што людзі асабліва не былі напужаныя:

- “Аварыя, якая здарылася дзесяці на Украіне, нас не напалохала. Спакойная такія былі выступленні па тэлевізору, і страху не было ні ў кога, асобага страху ніякага не было... Радыяцыі ніхто не баяўся асабліва. Насельніцтва спакойна ў асноўнай сваёй масе аднеслася да этага” (жан. 1971 г. нар.);
- “Ну такой паники не было, потому что никто не знал последствий. Да-да, запаха ніякага, никто ничего. Усе думали, что может быть неправда это, выдумки какие-то, ня может быть такого, чтоб узарвалася там

и такое было, вот. Паники особой не было. Ну, можа паника якая и была там, где люди более осведомлённые в этом деле были, но в деревне так..." (жан. 1929 г. нар.);

- "Ничога такога не было! Паники не было, што тут казаць. Ну, так, что люди переезжали, переживали конечно. Паника была от переживаний, что вот с места тронуться, кинуть усё нажимае. Конечно, это ж куда-то поехать, страшно подумать. Ну, а потом... переехали, привыкли. Чалавек жа везде привыкаеть, и ко всяму" (жан. 1965 г. нар.);

- "А ў нас панікі ніякай не было. Нават тады, калі сказалі, што не зусім спакойна, што і есці нічога нельга. Ну, людзі ў асноўным елі, ніхто не скажаць штоб выкідаў, і малако пілі" (жан. 1971 г. нар.).

Памяць пра перасяленне

Пра неабходнасць адсялення людзям паведамлі пазней ("гады два спустя сказали, что можно выезжать"). Масавае перасяленне пачалося толькі ў 1990 г.

Да перасялення збольшага ставіліся людзі негатыўна:

- "Ну, прыказ прыйшоў так... выселіць. А этыя едуцы, ой, а за душу бярэць, што як усё роўна вайны не было, а вайна. Хто этыя паехаў – усе каюцца: лучшэ б мы тут былі. Ну ўсё роўна ж, і там памёрлі, хто выехаў, к каму смерць прыйшла, а мы ішэ во жывёём, і ўсё. Гавораць, еслі паедзеш із такай зоны ўжо ў другую зону, чистую, так скарэй памрэш" (жан. 1938 г. нар.);

- "Ой, многа людзей павяязджала, угу! Ну, назад паварочаліся неката́рыя, мы вот... А хто памёрлі ад таскі ды ад усяго. Я гавару, каб эты Охар тады не паехаў у тыя Мацюты, яны і па сённяшні дзень старікі тыя б жылі, вось што. А так яны паўміралі ад таскі, ад пячалі. Ладна ж, я мала-дая, гавару, я паехала з сям'ёю – з мужыком сваім і сынам, і то я тады не магла выдзержаць, плакала горкімі слязамі" (жан. 1958 г. нар.);

- "Вот сразу, сразу через месяц, это вот в апреле случилось, а 1-го июня уже ввели деньги, по 30 рублей всем, "гробовые" называли. И тогда уже начался разговор, и не местные жители, а другие, вышестоявшие люди говорили, что нужно отселять. Ну, Вы же понимаете, люди ходили, думали, ведь тяжело уезжать. Поэтому этот вопрос решался долго, вот примерно года три. А потом так постепенно люди начали выезжать. Многих дети забирали, сразу. Кому можно было куда-то уехать, те выезжали. Ну, а кто-то и сам не хотел выезжать" (жан. 1929 г. нар.).

Некаторыя інфарманткі казалі, што "переселение было в основном, у кого дети до 14-ти гадоў. А если старшие, то им не давали на отселение документы". Документы на адсяленне давалі і інвалідам: "Мы примерно переехали в Минск, поскольку мой муж был инвалид II группы, и яму значить дали справку на отселение вот из этой загрязнённой местности. И мы пе-

реехали в Минск, к детям своим” (жан. 1929 г. нар.). Найболей выязджала сем’я ў з малымі дзецьмі, “находили же родственников, находили сами себе место для переселения, и переезжали”. А людзі ва ўзросце асабліва не жадалі нікуды ехаць. Прычыны, па якіх вяскову з’язджалі з родных мясцінаў, аптытаныя акрэслівалі наступным чынам: “Ну, яны можаць за грашамі... Тады ж кватэры, і гроши давалі”, “толькі з-за гэтай аварыі”, “радзі дзяцей”, “радзі дзяцей пераехаці, думалі чыстая зона”. Па словах тых, хто перасяліўся з забруджанай радыяцыяй вёскі, выязджалі людзі “насцяпенна, куды хто”, “усюды, ва ўсіх угалках”, “выязджалі і ў Сібір к сваім, хто куды”.

З пераездам спраўляліся самастойна, арганізаванага масавага перасялення не было:

- “Адтуда сами выязжали, канечне. Тут жа не тое, што сёння падагнали атобус і вывезли. Тут хто когда мог выезжал” (жан. 1965 г. нар.);
- “Нічога, самі ўсё! Мой мужык тут работай на машины, ён сам... Мы самі перавязлі туды. Ну, ён работай тута і яшчэ перавазілі мы часцічна. І мы раза за трыв гэта ўсё перавязлі, мебель эту сваю...” (жан. 1958 г. нар.);
- “Каторыя выехалі зразу, хто хацеў, а хто яшчэ жыў там. А пераезджаць жа гэта труда” (жан. 1916 г. нар.);
- “Нет-нет, ніхто. Сами грузілісь, сами переехжали. Даже для тых, хто астаўся, не пераехаў яшчэ, арганізовывали стол, і плакали, проща́лісь” (жан. 1929 г. нар.).

Адна жанчына толькі адзначыла, што для перасялення “машину давали, бясплатна, чтоб перавезти сваё имущество” (жан. 1929 г. нар.).

Пры перасяленні з дому людзі забіralі ўсё сваё нажытаяе, на старым месцы мала што пакідалі:

- “Не-не, нічога не пакідалі. Забіralі і звозілі, і без разгавору, не пакідалі там нічога”;
- “Ды ўсё яны забирали, канечне! Нічога там ніхто не астаўляў. Хотя ж и кричали, што нельзя”; “нет, так не запрещали. Бери, что хочешь”.

Адна з аптытаных адзначыла, што нават у мужа яе “ўся радня пражывала ў 5-цікіламетровай зоне, дык і яны ці не ўсё з сабою вывезлі” (жан. 1971 г. нар.).

Усе інфарманты адзначылі, што пад прымусам не высялялі нікога:

- “Не, так не было, чтоб насильно”;
- “Сілай нікаго не застаўлялі”;
- “Хто не хацеў, таго не застаўлялі”;
- “Па жаданні перасялялі”;
- “Толькі хто хацеў ці за грашамі пагналіся... ну, нас жа сілаю ня выселілі”;
- «Хто хацеў – ехай, хто не хацеў – ня ехай”.

Прайда, адна з жанчын распавяяла пра такі выпадак:

- “Сёма тут быў Глушак, глухі дзед быў, дык дачка яго дзе-та ў Сібіры. Дык яго пад пашкі, кричаў, не хацеў дужа ехаць, забрала дачка. У машину

садзілі дык сілаю прама” (жан. 1938 г. нар.). Аднак гэта было выключэнне, гвалтам нікога не перавозілі.

Усе апытаныя пацвердзілі, што кампенсацыя за пакінутыя дамы і іншую маёмасць выплачвалася:

- “Тогда еще замер дзелали, и за дом давали, да” (жан. 1965 г. нар.);
- “За дамы выдавалі кампенсацыю” (жан. 1971 г. нар.);
- “Да, нам платили компенсацию: за дом, за деревья, за кустарник...

Приезжали, обмеривали, считали стоимость постройки. Это всё заплатили. Ну, это ж платили уже не те гроши, что затрачена. Ну, это, я считаю, откупнога, лишь бы только заплатили” (жан. 1929 г. нар.).

Ліквідацыяй пакінутых хат, іх зносам і захаваннем займалася спецыялізаванае прадпрыемства “Радон”. Вось як успаміналі пра гэта жыхары в. Вохар:

• “Мой сын работает средний у “Радоне”. Дык яны закапваюць тყыя хаты. Там тэкніка ўся: адны выкапваюць, другія закапваюць, зароўніваюць” (жан. 1938 г. нар.);

• “А, были тут и военные, тут же уже и дома засыпали, и дорогу, и што они тут только ни делали. И снимали вот эти грунт, всё вывозили куда-то, у карьеры” (жан. 1965 г. нар.);

• “Помню, я приезжала в отпуск, молодых парней было очень много, до 30 лет где-то. И вот они всё у нас засыпали, работали, захоронения делали. Они поэтому все знали, что случилось” (жан. 1965 г. нар.)

Асабіста для мяне адкрыццём стала інфармацыя пра тое, што далёка не ўсе дамы ў адселенай вёсцы былі захаваныя: “Закапалі тყыя дамы, якія ўжо нікому не былі патрэбныя, рухлядзь, якую нельзя было перавезці ў другое месца”. Тყыя ж дамы, што былі годныя для перавозу, “іх усе раскупілі – афіцыйна, неафіцыйна – і вывезлі. Ну, вы ведаецце ж, што было ў краіне ў пачатку 90-х гадоў! Ніхто ж нічога не кантроліраваў. Афіцыйна ўсё было забаронена вывозіць, але за ўзятку можна было вывезці і той грунт, які знялі. Грунт не купляўся, праўда. А ўсё астматніе, што можна было працаць – прадалі. Зразумела, што хтосьці на гэтым атрымаў вялікія гроши, той, хто находзіўся ва ўладзе ў той час” (жан. 1971 г. нар.).

Гэтыя звесткі пацвердзілі яшчэ некалькі апытаных:

• “Дом ніхто ж не вывазіў, не дазвалялі, вот на первым этапе. Тады ўжо калі развал поўны ў краіне наступіў, тады ўсю зону раскралі, вось. І раскралі, развезлі па ўсёй Беларусі. Я ведаю, што наверна і да Мінска давезлі гэтыя дамы – бярвенні, штоб скласці дамы” (пры гэтым “з перасяленцаў урад лі што б хто-та забіраў ужо менавіта там сарай ці баню на новае месца”) (жан. 1971 г. нар.);

• “Ой, што закапывали, а што... Ага, сразу “радиация, радиация”, нельзя, эти ж дома закапывают. Даже приезжали с Могилёва, с Минска приезжали...

Ай, і было это нелегально, конечно, такие простые, рядовые не вывозили. Вывозили на дачи себе этия дома/ А хто яго знает, ци баяліся, ци не баяліся, вывозили ж. Ну, откуда-то ж приезжали. Так то не давали, строга было. Но сами приезжали, технику подгандяли, куда-то ж вывозили ж эти дома. Ну, такие, не все конечно, но более-менее новейшия” (жан. 1965 г. нар.).

Хатнюю жывёлу найчасцей здавал у райзаг, бо “пераvezі скот – гэта ж было праблемна. І тыя, хто адказныя, вопытныя гаспадары, яны ж разумелі, што карова такі шлях ужо не перажыве”, “у каго былі праблемы з транспартам, перавозкай, тыя здавалі”. За здадзеную жывёлу “можна было атрымаць грошы, як і за жыллё”. Аднак ніхто ня змог патлумачыць, што пазней з той жывёлай рабілі: “Кароў у райзаг забирали. А куда их после пускали, хто яго знает”. Праўда, хто недалёка перасяляўся, у в. Рэчыцу [за 5 км] усю жывёлу забралі з сабой. Аднак здарылася так, што “атрымалі людзі бешаныя грошы, а пасля ўсё прапала, і ніхто не пакарыстаўся імі”.

Адна жанчына ўзрушана распавядала, што яна свой дом прадала дзяржаве, а грошы паклала на кніжку: “і где эті деньгі счас? Абдурулі нас і всё. 24 тысячи на то время это ж было ого! Кампенсацыю мне да, заплатілі, я яе палажыла на кніжку – і ўсё. І па сягонняшні дзень ляжыць там. Можа, на булку хлеба ці будзе тая хата мая...” (жан. 1958 г. нар.)

Перасяляліся людзі ў асноўным у Магілёўскую вобласць: “Хтосьці пераезджаў у Горашкі раён, вёска Мацюты, а другі напрамак – гэта Дрыбінскі раён, вёску не памятаю, ну.. многія нашы жыхары з Вохара выехалі. А некаторыя да сённяшняга дня там пражываюць. Ну, астатнія частка была пераселена значна пазней, хтосьці ў в. Рэчыца, якая знаходзіцца 5 км ад Охара, і ў Чэркашы – раённы цэнтар. Быў там пабудаваны спецыяльны дом для перасяленцаў, год 5–6 назад. Да, зразумела, што ўсе не пераехалі. Ну, працэнтаў 30 перасялілася у Мацюты (Горашкі раён), потым яшчэ 30 у Дрыбін. Ну а астатнія ўжо тут па Чэркашкаму раёну” (жан. 1971 г. нар.).

Некаторыя перасяленцы атрымалі кватэры нават у Менску: “Ну як.. Мы да дзяцей сначала, прописались. Даже такое было, тады Шушкевич был Председателем Верховного Совета, и было постановление правительства: у кого есть дети, пусть у их площадь не позволяет, но переезжайте. И значит невестка и з сыном были у водпуске, гавораць: “А мы можем вас прописаць”. В общежитии на Академической они жили, и прописали. Нас поставили на очередь у райисполкоме уже в Минске, а потом появилась и квартира, кооперативная. Гавораць: “Вы согласны на кооперативную квартиру?”. “Согласны!” Вот мы так и заплатили из тех денег, что получили за дом в деревне” (жан. 1929 г. нар.).

Увогуле ж трэба адзначыць, што людзі імкнуліся пераезджаць да дзяцей, сваякоў альбо знаёмых (жан. 1958 г. нар.: “Мы пераехалі на Шклойшчыну тады. Mae друзья там работалі, яны нас забралі”). Некато-

рыя самастойна шукалі сабе “чыстую зону”. І параз’ехаліся, хто куды мог: у Сібір, у Карэлію, на Урал. Але большасць перасяленцаў паехала ўсё ж “у Матюты, и у Дрыбінскі раён”.

Пра нейкія сур’ёзныя канфлікты перасяленцаў з мясцовымі жыхарамі не ўзгадваў ніхто: “*Ну, іх жа, па-першае, высялялі вёскамі, то есць іх там не па аднаму садзілі. Ім строілі пасёлкі, і высялялі іх вёскай.* То есць хто з вёскі Воехар пажадаў пераехаць у вёску Матюты, іх усіх насялі як бы адной вуліцай. Яны і зараз так суседзямі і жывуць, і наколькі я ведаю, яны там па-ранейшаму сябруюць” (жан. 1971 г. нар.). Былі, зразумела, праблемы з адаптацыяй. Людзі сумавалі, перажывалі за свае пакінутыя дамы, за наожытую маёмысць. Але знаходзілі пасля сабе новую працу, новых знаёмых і збольшага прывыкалі. На новым месцы жыхарства людзям давалі кватэры і дамы: “*Мы вот сюда в Речицы переехали. Дом во эты дали ад калхоза. Да, як перасяленцам, уже як оттуда переезджали*” (жан. 1965 г. нар.).

Сцвярджалася нават, што не ва ўсіх і было жаданне вяртацца назад у бацькоўскую хату: “*Ну, Воехар – гэта вёска, якая стаяла далёка ад цывілізацыі, і праблем было зашмат. І з дарогай... у плане транспарта пастаянна былі праблемы, ужо паследніх толькі пяць год у нас з’явіўся аўтобус, які падвозіў адзін раз дзяцей у школу раніцай і потым вёз рабочых часоў у пяць-шэсць з работы. Вось і ўсё, а астальнай час мы хадзілі пяшком, дабіраліся на панутных машинах. Праблем было страшна ўспомніць з гэтай дарогай*” (жан. 1971 г. нар.).

Зразумела, перасяліліся ня ўсе жыхары в. Воехар, былі і такія, хто заставаўся ці нават, адразу перасяліўшыся, вяртаўся назад. Вось, як яны тлумачылі сваю адмову пераехаць альбо ўласнае вяртанне назад:

- “*Я не магу, як хто-та... ну, як сказаць... безразлічны, куды паедуць, там і ладна. А я не магу атварвацца ад сваёй прыроды, я тут радзілася*” (жан. 1938 г. нар.);

- “*Уже ўсё равно, где памиратъ. Так лучшие памиратъ в том месте, где ты жил, работал, где твои предки находятся*” (жан. 1929 г. нар.);

- “*Я сказала “я нікуда не паеду”. Не хацела дажэ нічога знаць*” (жан. 1941 г. нар.);

- “*Але я там не змагла быць. Усё раўно гэта не маё... Еслі б я не вярнулася, я б навернае ўже памерла б ад таскі*” (жан. 1958 г. нар.);

- “*Мы астала тута, і ўсё. Я гавару “ўжо да смерці”. [Радыяцыі ж] не, не баялася. Я і щас не баюся*” (жан. 1938 г. нар.).

Адзначалі апытаўныя і такую акалічнасць:

- “*Тут же вот интересно: отсюда, с Речицы, уезжали, а с Охоря ехали, занимали здесь дома. Вот интересно: говорят, что тут чисто, а Охарь настолько уже напичкован, настолько уже загрязнён. А тут, главное, чисто! Хоть и пяты киламетра няма...*” (жан. 1965 г. нар.);

- “Многа выехала. Ну, але ж мы выезджали, а людзі прыезджали, потому что дома стояли свободные. А люди откуда-то приезжали, заселялись и оставались жить тут... И причём вот як радиация... тут будет большая, и – заражённая местность, а 5 км – там уже чуть не чистая. Тым плачать за радиацию, а этим ничего не платили... Ну, кто его знает. Люди ж вот строятся, и сейчас живут. Так что, чтоб такой смертью умирали, и чтоб кто-то сказал, что это от радиации – такого никто не объясняет. И живём” (жан. 1929 г. нар.).

Жыццё пасля

“Ну, а потым наступіў пэўны перыяд, калі праблему Чарнобыля забылі, атаяшлі ад гэтай праблемы... Сталі ўжо самі перасяленцы давівацца сваіх праў” (жан. 1971 г. нар.)

Асаблівага ўплыву радыяцыі на сваё здароўе большасць апытаных не ўсведамляла:

• “Не,ничога, мне кажется, не чувствовалася. Ну, тут такое уже: ага, раз галава забалела, ну то значыцца ужо радыяцыя, як што яшчэ забалела – это уже радыяцыя” (жан. 1965 г. нар.);

• “Ну, на взрослых и незаметно было. Это после уже, через нескалькі гадоў. И чтоб так сильно заметно было, чтоб рожаліся інваліды там, так особо і не было” (жан. 1929 г. нар.);

• “Ну, жывём. Давленіе толька давіць. І старасць” (жан. 1938 г. нар.).

Амаль усе інфарманты прыгадвалі, што іх правяраюць медыкі штогод, асабліва шчытавідную залозу (“Во да сіх пор вызываюць у Гомель – ішчыштавідку там етых амерыканцы правяраюць”), і флюараграфію ўсім робяць. Узгадвалі і пра тое, што прывозілі вяскоўцам лекі, зрабілі бясплатнае харчаванне для дзяцей у школе (“Ну, з-за этой радыяцыі навернае што бясплатнае пітаніе”), адпраўлялі на аздараўленне ў “чыстую зону”.

У праграмах па аздараўленні ўдзельнічалі збольшага тыя, у каго былі малыя дзецы, да 14 гадоў. Настаўніца Рэчыцкай школы паведаміла, што “у першы раз нашу школу Рэчыцкую сярэднюю дзяцей вывезлі на аздараўленне ў 1989 г. у Грузію, і два месяцы яны былі на аздараўленні. Вось гэта 89-ты год быў. Ну вось з 89-га года да мінулага года (да 2007 г.), наколькі школа лічылася ў зоне звыш 15 кіоры, мы аздараўляліся на два раза на год, не лічыўши таго, што кожны з дзяцей выезджай за мяжу летам. Дзе-та до 50% дзяцей у нас аздараўлялася за мяжой, і ўсе 100% два раза ў Беларусі санаторнае лячэнне прахадзілі. Чарнобыльскі фонд аздараўліваў нас” (жан. 1971 г. нар.).

Пры гэтым апытаныя адзначалі, што раней выпраўлялі дзяцей разам з бацькамі:

• “Мы ж аб’ездили везде: Сухуми, Батуми, Геленжик, Мисхор, эти... Ес-сен туки... Ой, исколесили, короче, усё, дзе мы толька ни побыли. Усё вазили организовано вот, с дитями нас вывозили, постоянно, каждый год, летом особо, и весной”;

• “Раньше детей хоць каждый год вывозилі. Адпраўлялі нас бясплатна на аздараўленне з дзіцямі з маленъкімі” (жан. 1965 г. нар.).

Цяпер жа вывозяць на аздараўленне толькі дзяцей і ў асноўным у Італію:

• “Не, счас уже все. Тады ўжо не сталі нас адпраўляць, толькі школу. Два раза в год у яны далжны былі аздараўвіца. А счас уже только адзін раз у год, і то яшчэ сёлета ня ездзілі. Не знаю, ці паедуць...» (жан. 1958 г. нар.)

Толькі адна з апытаных нікуды не выязджала, паколькі сама і не хацела:

• “Я нікуды дужа-та і не хачу ехаць. Патаму шта хазяйства і ўсё, куды тут атвяжацца. Тут у Чэркау з’ездзіць некалі. Нада і гроши ўсё ж” (жан. 1938 г. нар.).

Што тычыцца дзяржаўнай падтрымкі жыхароў пацярпелай вёскі на сённяшні дзень (пэўных даплат, ільготаў, праграм аздараўленчых), апытанныя адказвалі наступнае:

• “Ну, я не знаю. Пенсію нам толька і ўсё. Там ці ёсць даплата якая чарнобыльская, не знаю” (жан. 1938 г. нар.);

• [даплаты] “год пяць ці шэсць назад знялі. Ну, там даплачвалі капейкі. Першапачаткова ў нас ішлі даплаты да 100% зарабатнай платы, вялікія гроши былі. Потым засталіся нейкія капейкі, а год 5-6 знялі наогул, пакінуўшы вось толькі аздараўленне” (жан. 1971 г. нар.);

• “Цяпер уже все. Ну, дэти остались вот, школой еще вывозят их, школьніков [на аздараўленне]... Раньше платили. А теперъ уже не. Раньше ж Охар вообще страшно загрязненым считался, а теперъ уже все, чистая зона там. Теперъ разрешается и прописывать, и строиться, и поли сяять. Нихто уже не обращает внимания. Ай, ды ужо забылася. Уже и все. Теперъ же и отпуск 24 дня сделали, так же 37 дней был. Уже все, все льготы забрали. А мы еще пользовались льготами. Вот даже поступать когда в университет... а сейчас уже наверное и не действует эта льгота. И нам же к отпуску тогда были еще эти, чернобыльские. Платили, по-моему, даже оклад целый. Сейчас это уже все, сняли. Усё, сказали, уже настолько чисто, усе здаровы. Куда оно только все поделось. Ну, уже сейчас никто и не меряет радиацию, уже никто не приезжает, не дозиметрит ничего, уже все. Тут уже и молоко, и грибы, и ягады, и усё на свете можно. Не, ну так то, конечно, дает знать о себе радиация, уже и у молодых болят суставы вот, и кости трещат. Всё-таки наверное что-то повлияло. Бесследно не проходит, это точно” (жан. 1965 г. нар.);

• “Не, ничего такого няма. И льгот нияких” (жан. 1929 г. нар.)

Увогуле ж, людзі нячаста і прыгадваюць, што жывуць у “забруджанай зоне”:

- “Да, жывеца і жывеца. Не, мы пра гэта уже даже не ўспамінаем. Як усё адно як яго і не было, таго Чарнобыля. Усё раўно ўсё сеем, усё ядзім, усё на свеце. Во як!... І ўсё правяралі! І прадукты правяралі, і зямлю эту правяралі. Панацулу. А цяпер ужо як усё роўна так і было” (жан. 1958 г. нар.);

- “Ну, цяпер у нас ужо вродзе знялі яе, няма радыяцыі. Палія сеюць. Вунь, жыта такое харошае... Ну а так... Як жылі, так і жывём, ці до радыяцыі, ці после радыяцыі. Ядзім тое, што ёсь ды ўсё” (жан. 1938 г. нар.).

- “Ну а тепер же тоже, хотя президент гаворыть, что усё это пройдёт, усё это сейчас неважко, сейте кукурузу, сейте то... На местах таких, где стронций выводили, там яшчэ якія такія металы. Но это неизвестно, когда оно пройдёт и як пройдёт” (жан. 1929 г. нар.)

Тыя, хто перасяліўся, успрымалі свой пераезд па-рознаму:

- “Ну, што... Як каму гэта. Вялікіх такіх праблем я не адчуvalа, я тады мала знаходзілася ў вёсцы, вось, таму не магу точна ўспомніць як гэта адбывалася. Ну, менавіта наша сям'я спакойна пераехала, вось як звычайны пераезд, як звычайна людзі пераезджаюць з аднаго месца ў другое” (жан. 1971 г. нар.);

- “Гэта счытай што пажар пабыў у дварэ – як перасяліца з хаты. Колькі ў мяне ўсяго было, пры пераездзе я палавіну парасцеряла. Во такіе дзела...” (жан. 1958 г. нар.).

Разышліся меркаванні інфармантаў і адносна таго, як бы склалася жыццё вёскі, каб не Чарнобыльская аварыя:

- “Ну, а молодёжи ж можно сказать там вообще не дуже и было, не оставалася уже. Вот еще в нашие гады там было столько молодёжи, о, гудеў той Охар! А потом уже всё, постепенно меньшее и меньшее стало” (жан. 1965 г. нар.);

- “Ну, канечне. Гэта ж не сравнить, як было до аварии и после. Як багата вёска жыла. Площади все засевалися, а после Чарнобыля многа зямли пуставала, не разрешали засеватъ, потому что эта земля была уже заряжённая. А люди, хто перасяліўся, многа паумирали от переживаний просто” (жан. 1929 г. нар.);

- “Свінафермы ўжо не было і да Чарнобыля, вось. Яна ўжо не працавала. Там была толькі малочна-таварная ферма, і яе закрылі ўжо пасля Чарнобыля, з-за развала саюза хутчэй за ўсё” (жан. 1971 г. нар.);

- “А я думаю, что да, новыезжали б молодые и так. Тут жа калхоз был, квартиры стали давать. Тады ж домики эти во построились, сколько уже переехало в домики эти. Я думаю, что переезжали б сюда и так поближе. И работы ж там як такавой уже ж не было, на Охары. Там жа ферма была, а ужо як радыяцыя, ферму ликвидировали. И усё, там уже няма где работатъ. Вот такие дела...” (жан. 1965 г. нар.)

Розніліся і адказы людзей на пытанне, ці пераязджалі б вохарцы, калі б не радыяцыйна забруджанне іх вёскі:

- “Не, мае б бацькі не пераехалі. Месца ў нас было прыгожае, над Сожам. Бацька любіў лавіць рыбу, рыбак заўзяты быў такі. Там за Сожам начынаеца яшчэ славуты Брянскі лес, там было шмат ягад, грыбоў. Бацькі, зразумела, не пераехалі б. Ну, а моладзь... яна ўжо з 70-га году не заставалася ў вёсцы” (жан. 1971 г. нар.);

- “Я даже не могу сказать... Не, ну наверное молодые были, дык сюда ближе перебралися б и так. Потому что у нас же тут школа, у нас же тут детский сад, и вообще... Оттуда ж эта еще надо было подумать, як добраться и на работу, и везде. Ну, старая люди канечне б не пераезжали, и даже многия, я думаю, и не такая старая не. Ну, а молодые дык уже наверное бы поехали, у кого детки такия, потому что в школу тяжко ходить с Охаря сюда. А там же уже и ни клуба этого, молодежи уже зусим мала оставалася, так что...” (жан. 1965 г. нар.);

- “Гэта ж як радыяцыйна стала, гэта прынудзіцельна людзей высялялі, хоць яны і не хацелі ехаць, усё раuno ж трэба было пакідаць свае хаты, жылішча і ўсё, і туда павыехаць. І вот яны там нажылі год-два, тыя людзі, і паўміралі. Ад маскі яны толькі паўміралі” (жан. 1958 г. нар.).

У падсумаванне можна адзначыць, што інфармацыя аб маштабах і наступствах аварыі па першым часе, сапраўды, утойвалася ад насельніцтва, а найчасцей пра гэта людзі ўпершыню даведваліся праз тэлебачанне. Не паведамлялі жыхарамі адразу і пра тое, як паводзіць сябе ў дадзенай сітуацыі, што рабіць для абароны сябе і блізкіх ад радыяцый. Толькі праз пэўны час нейкія мерапрыемствы былі наладжаны (лекцыі медыкаў і г.д.) Папікі, аднак, сярод людзей не было, усе з большага адчувалі сябе спакойна. Нават працягвалі хадзіць у лес па грыбы-ягады і піць малако.

Да вымушанага ад'езду вохарцы ў асноўным ставіліся негатыўна, але шмат хто пераехаў, хоць да гэтага і не прымушалі асабліва. Падчас пераезду нічога на старых месцах практична не пакідалася, усё нажытае забіралася людзьмі з сабою. Пры гэтым пераязджалі жыхары в. Выхар з большага са-мастойна, арганізаванае перасяленне не было наладжана. За пакінутую маёмасць, за здадзеную жывёлу людзі атрымлівалі кампенсацыю. Тыя ж, хто так і не адважыўся пераехаць, тлумачылі гэта нежаданнем жыць дзе-небудзь, акрамя сваёй вёскі, і страхам “памерці ад смутку” ў чужых мясцінах.

Высветлілася, што не ўсе дамы з адселенай вёскі былі знішчаныя, шмат іх было напрости вывезена за межы Чэркаўскага раёна, што апытаныя тлумачылі адсутнасцю дзяржаўнага кантролю ў пачатку 1990-х гг.

Зразумела, Чарнобыльская аварыя паўплывала на здароўе вохарцаў, асабліва моцна адбілася яна на дзеячах. Праўда, людзі ўзгадвалі, што былі часы, калі правяраць іх прыязджалі медыкі з гораду, і ўсіх ававязкова двойчы на год выпраўлялі на санаторнае лячэнне ў "чыстую зону". Што тычыцца дзяржаўнай падтрымкі, пэўны час людзі атрымлівалі даплаты, ім выплачваліся кампенсацыі за страчаную маёмасць. Жыхары забруджанай зоны мелі шэраг ільготаў: большы адпачынак, права на аздараўленне, палёгкі пры паступленне ў ВНУ.

Вынікі апытання выявілі таксама наяўнасць сур'ёзных праблемаў: згортанне аздараўленчых праграмаў (засталіся толькі праграмы для дзяцей-школьнікаў), адмена ільготаў і грашовых даплат, хібы медыцынскага абслугоўвання, недастатковое кадравае забеспячэнне медыцыны і адукцыі. Існуюць таксама і псіхалагічныя праблемы: цяжкасці адаптациі перасяленцаў да новых умоваў пражывання, іх насталыя па пакінутых мясцінах; пачуццё безвыходнасці ў жыхароў, што засталіся да жываць свой век у в. Вожар.

Завершыць жа сваё даследаванне хачу кранальнымі ўспамінамі пра свае родныя мясціны адной з апытаных жанчын (1929 г. нар.), што пераехала пасля аварыі ў Менск:

"Ну, больной вопрос, да... Вот мне хочется в свою баньку, сходить, помыться, попариться хорошенечко. Вот пройти по той зямли. Конечно, не режисали мы. Это многим, я скажу, что и жизнь скоротило, вот некоторые выехали. Ну, есть же люди, якия могут сами себя успокоить, а другие вот и не может. Там же у нас и почлы были, и садик быу, и агароды – усё сваё. И работа свая была, вечна занят чым-то. А тут уже переехали... Ну, мы вот переехали, и всё равно я тут уже хоть 15 гадоў живу, я не нахожу тую обстановку, в которой я жила там. У меня там были соседи, у меня там были друзья, у меня там знакомые, я же сюсю деревню знала. А тут я прыехала иничога, никого не знаю. Идут вот из твоего подъезда – и не здороваются даже! И это же обидно, что со мной никто не здоровается. Я пробовала сама уже и здороваться, даже на лавочке буду сядеть, все проходяты вроде як чужия. Так что это очень тяжело. Это же хорошо, если человек попал в какое хорошее место, как переселялся. А другия попадали в такое... Дом у яго тут был хороши, а там яму дали хатку якую без условий. И хозяйство ж нанова надо разводить тут. Ну что ж, перажыли... Я и сейчас не особо прывыкла. Мы же вот встретимся если, переселенцы, сабяромся, плачам. А чаго плачацца? Хочацца туда, в деревню. Вот хочацца увидеть сваих..."

Дадатак 1. Спіс рэспандэнтаў

Рабінка Раіса Якаўлеўна (1938 г. нар.), жыве ў в. Выхар, без адукацыі, на пенсіі;

Карасёва Тамара Якаўлеўна (1941 г. нар.), жыве ў в. Выхар, без адукацыі, на пенсіі;

Хайчанка Ларыса Уладзіміраўна (1965 г. нар.), жыве ў в. Рэчыца, мае вышэйшую адукацыю, працуе бібліятэкаркай;

Саўкіна Вера Яфімаўна (1916 г. нар.), жыве ў в. Рэчыца, без адукацыі, на пенсіі;

Томашава Галіна Леонцьеўна (1958 г. нар.), жыве ў в. Рэчыца, мае сярэднюю адукацыю, працуе вахцёркай у Рэчыцкай сярэдняй школе;

Лашкевіч Рыта Леанідаўна (1971 г. нар.), жыве ў в. Рэчыца, мае вышэйшую адукацыю, працуе настаўніцай у Рэчыцкай сярэдняй школе;

Церахава Еўдакія Леонцьеўна (1929 г. нар.), жыве ў Менску, мае вышэйшую адукацыю, на пенсіі.

Дадатак 2. Асноўныя пытанні

Што Вы памятаеце пра дзень, калі здарылася Чарнобыльская катастрофа (26 красавіка 1986 г.)?

Як вы даведаліся пра аварыю?

Ці хтосьці распавядадаў Вам, як трэба сябе паводзіць? Якія меры па ліквідацыі наступстваў былі прынятыя адразу?

Ці праводзіліся медыцынскія абледаванні? Ці Вы адчулы нейкія змены адразу пасля аварыі (у самаадчуванні, у наваколлі)?

Ці была паніка сярод людзей? Як яны ставіліся да аварыі? Ці баяліся наступстваў?

Што вы адчулы, калі даведаліся пра неабходнасць адсялення? Як Вам тлумачылі гэтую неабходнасць? Як вяскоўцы ставіліся да перасялення?

Як людзі матывавалі свой ад'езд? Ці яны адразу выязджалі з забруджаных тэрыторый? Ці выезд быў арганізаваны ці ладзіўся самастойна? Ці давалі час сабрацца і спакойна пераехаць? Ці перасялялі людзей пад прымусам? Што дазвалялі перасяленцам браць з сабою а што забаранялася вывозіць?

Ці выплачвалі кампенсацыю за пакінутую маёmacь? Што рабілі з хатамі і іншай пакінутай маёmacь? Што рабілі з хатнім жывёлай?

Куды найчасцей перасялялі? Ці дапамагалі перасяленцам? Ці здараліся канфлікты з мясцовымі жыхарамі на месцы перасялення?

Чаму людзі заставаліся жыць на забруджаных тэрыторыях? Як тлумачылі сваю адмову перасяляцца? Ці разумелі жыхары, якія адмовіліся

перасяляцца, небяспечнасць радыяцыі? Як падтрымлівала дзяржава тых, хто заставаўся ў забруджанай зоне?

Ці шкада Вам было пакідаць сваю/бацькоўскую хату? Ці жадаецце вярнуцца назад?

Як Чарнобыльская аварыя паўплывала на здароўе людзей?

Што было прапанавана для пераадolenня наступстваў Чарнобыльскай аварыі? Якія мерапрыемствы былі наладжаны?

Ці прымалі ўдзел Вы ці члены Вашай сям'і ў нацыянальных альбо міжнародных праграмах дапамогі насельніцтву пацярпелых раёнаў (гуманітарная дапамога, выезд на аздараўленне, размеркаванне "чыстых" прадуктаў)?

Ці існавала сістэма сацыяльных гарантый? Ці існуе цяпер дзяржаўная падтрымка жыхароў пацярпелых раёнаў?

Як паўплываў Чарнобыль на вашае жыццё?

Ці часта вы ўзгадваеце свае родныя мясціны? Як, на вашу думку, магло бы скласціся жыццё, каб не Чарнобыльская аварыя? Чым стала для Вас перасяленне?